

УДК 141.7 (477) (092) "15"

ПРОБЛЕМА ДУХОВНО-НАЦІОНАЛЬНОГО САМОЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО

Вікторія Логвиненко

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Розглянуто філософські, суспільні та релігійні погляди Івана Вишенського в контексті захисту духовно-національного розвитку українства. Проаналізовано суспільно-національну роль І. Вишенського, його вплив на боротьбу українського народу за духовно-релігійну самостійність. Досліджено внесок Івана Вишенського у розвиток національної освіти й культури.

Ключові слова: церква, християнин, полеміка, український народ, національна незалежність.

Творчість Івана Вишенського, її ідейний зміст вивчало чимало дослідників, зокрема І. Франко, А. Пашук, П. Яременко, В. Нічик, М. Возняк та інші. У їхніх працях розкрито різні аспекти творчості українського полеміста. Наукова новизна нашої статті в тому, що філософські, суспільно-політичні, релігійні погляди І. Вишенського проаналізовано в контексті захисту духовно-національного розвитку українського народу.

Загострення релігійних, соціальних і національних суперечностей кінця XVI – початку XVII ст., що виникли в Україні в умовах політичної, національної та культурно-релігійної дискримінації українського населення з боку Речі Посполитої, активізувало громадську думку, інтелектуальний рух, який увійшов до багатосторонньої за формою і змістом полемічно-публіцистичної літератури. І. Вишенський вирізняється серед письменників-полемістів своїм літературним хистом та прогресивними суспільно-політичними поглядами. Він по-філософськи осмислював не лише теологічні та релігійно-церковні питання, а й життєво актуальні, пов'язані з соціально-економічними й національними сферами буття українського народу в складі Речі Посполитої.

Протягом цілого життя провідними у світогляді письменника були любов до рідної землі та засудження соціального зла, насильства, гніту в усіх його виявах. За словами І. Франка, Вишенський належить до тих діячів, які «своїм гарячим і чудово-красним словом будили наш народ со сну, піднімали його до свідомості своєї людської і народної гідності» [1, с. 260]. Відгукуючись на актуальні події в рідному краї, полеміст, згідно зі своїм філософським світосприйняттям, гостро критикує духовний занепад, що опанував руську землю в Речі Посполитій, глибоко переживає соціально-економічне, політичне та національне безправ'я українського народу, роздумує над культурою, освітою і вихованням. І. Вишенський пе-

реймається як духовними, так і земними інтересами простого народу, застерігаючи співвітчизників перед небезпекою повного занепаду національної віри, справедливості й моралі, «...крім полеміки з латинянами, указує православним необхідність докорінної реформи власного життя, необхідність демократизації суспільства і стійкості характеру» [2, с. 9].

Написати своє перше послання «Писание до всѣх обще, в Лядской земли живущих...» І. Вишенського спонукало загострення протистояння українського православного й польського католицького таборів, суперечки й боротьба між ними. Створена після Люблінської унії (1569 р.) Річ Посполита, прагнучи асимілювати українське населення, розпочала політику окатоличення, латинізації й полонізації. На українських землях запроваджували польські порядки та звичаї, посилювалися економічні та адміністративні утиски, почали обмежувати національні, культурні й релігійні права українців. Українське панство віддалялося від національних і релігійних традицій, приймаючи католицизм. «Дух часу й нові обставини втягали його цілою силою в польські впливи, польські форми, польську культуру. Потреби щоденного життя, зносини з польськими родинами, вельможами й урядами, участь у трибуналі, сенаті, сеймі – все те веліло українському шляхетному панству якомога швидше пристосуватися до нового життя» [3, с. 316]. Глибоко переживаючи занепад релігійно-національного життя народу, І. Вишенський розуміє, що українське панство радше знехтує свою віру й національну культуру, ніж утратить суспільне становище, і тому сподіватися, що воно боронитиме українські звичаї і традиції, марно. Він звертається до православних, які «тримаються батьківської віри і не продають сумління і благочестіє на титули і поганське чревоугодництво» [4, с. 51]: «Имѣйте убо вѣру и надежду в бога жива крѣпку и непоколѣбиму! На панов же ваших руского роду, на сыны челоуѣческая, не надѣйтеся. В них же нѣст спасения. Всѣ бо бога живаго вѣры яж в него отступили, прелести же еретической, любви духа тщеславного, жизнелюбию и лихоимству ся поклонили» [5, с. 79]. Переймаючись реальними, земними інтересами всієї Батьківщини, І. Вишенський засуджує тих, хто безбожним, нечестивим життям осквернив рідну землю. Свій гнів він обрушує, насамперед, на православних духовних пастирів. «Владыки безбожные вмѣсто правила, и книжнаго чтения, и поучения в закони господни день и нощ над статутами и лжею увесь вѣк свой упражняют и погубляют и вмѣсто богословия и внимания настоящего жития – прелести, хитрости челоуѣческая, лжи, щекарства и прокураций, диавольского празднословия и угождения ся учат» [5, с. 80]. Церковна верхівка, байдужа до церковних справ і пастирських обов'язків, усі свої вміння спрямовувала лише на власне збагачення на духовних «хлібах»: «...на мѣстах святых лежачи, грошѣ збирают, с тых доходов, на богомолци Христови наданных... роскош свою погански исполняют» [5, с. 80]. Викриваючи користолюбні помисли православних священників, які «...черевом, а не духом офѣруют» [5, с. 78], полеміст показує не тільки властолюбність і «обмирщення» владик, а й їхнє зневажливе ставлення до простого народу, що суперечило християнській ідеї демократичного церковного устрою. Отже, І. Вишенський засуджував не тільки порядки римо-католицької церкви, які були «...не добрі,

погані, антихристиянські...», а й критикував церкву православну, «...яка, хоч і не опустилася до «обмирщення» так, як католицька, але її ієрархія не була кращим представником істини» [2, с. 131].

Полеміст не просто стурбований сумним становищем національної церкви; виклик, адресований церковним владикам, містить патріотичний зміст. В Україні необхідна була міцна церковна організація, церковна ієрархія мала б обороняти віру батьків від єзуїтів і латинізації. Виконати це завдання православна церква не могла. Політика польського уряду, яка полягала у створенні «штучних» поляків, сприяла швидким темпам латинізації та окатоличення «православної Русі»: «...той русин-українець, який зрікся православ'я і прийняв католицьку віру, автоматично, ніби само собою зрозуміло, як би вже за традицією стає поляком... не етнічним, бо це неможливо, – він же русин, а «метрикальним поляком», якого обдаровують ласками, посадами, привілеями, почестями тощо, щоб приховати його національну неповноцінність, приглушити сором перед своїми співвітчизниками, затамувати ностальгію за своєю руською минувиною і водночас підняти його дух і віру в новонабуту матір-вітчизну» [6, с. 38–39]. У таких умовах тотальної денаціоналізації під загрозою опинилося існування українського народу як нації.

Церковна унія, укладена 1596 р. у м. Бересті, на думку уніатських єпископів, мала б захистити релігійно-національні та соціальні права українського народу. І. Вишенський з недовірою поставився до унії. Хоча вона «...образом красна и чюдна, разумом хитра и мудра обычаем, велми оздобнь убрана и всѣми способы /на любовь свою притягнути миролюбную мысль/ уготована...», однак «...шаленая и непостоянная... от стихий мира и человеческого мудрования и вынальзку вымышлена...» [5, с. 201]. Вона приваблива, але під зовнішньою принадністю, на думку полеміста, приховано підступ і оману; це лише проміжний етап в окатоличенні, яке призведе до загибелі українського народу. І. Вишенський вважав, що уніатські єпископи, укладаючи унію, під виглядом піклування про православний люд насправді дбали про власні інтереси. У справах і помислах ці владика були далекими від потреб своєї пастви, не виконували заповідей християнства, «...сами и з гостми ся своими пресыщаєте, а сироты церковные алчут и жаждут...» [5, с. 86]. Ні у світському, ні в духовному житті єпископів не знаходить автор «євангельського сліду»: «...где который з вас, в мирском житии будучи, оных шест заповѣдей, от Христа узаконенных, сам собою исполнил, то ест алчных пре-кормил, жаждных напоил, странных упокоил, нагих одѣял, больным послужил, в темницах навежал? Не ваши милости ли тых шест заповѣдей не толко в мирском чину разорили есте, але и нынѣ, в мнѣмаючемся духовном, непрестанно разоряете?» [5, с. 86].

Мислитель акцентує на гострих контрастах між життям духовенства і їхньою паствою, виступаючи проти владик, покликаних до діяльності в дусі милосердя і самовідречення, а насправді немилосердних, не здатних і не гідних вирішувати щось у справах віри: «...панове бискупы, сѣдите на мѣстах епископских, але на достоинствѣ и учтивости не сѣдите; селами владѣете, але вашими душами диавол владѣет; пастырями ся зовете, але есте волки; священными ся зовете, але

есте прокляти; єпископами ся именуєте, але есте мучители; духовними ся быти розумѣєте, але есте поганци и язычници...» [5, с. 105]. Полеміст неодноразово наголошує, що церковники нічим не перевищують простих мирян, засуджує їхнє ставлення до пастви. Найбільше обурює І. Вишенського те, що кривдять вони своїх братів, які як люди і християни нічим не гірші від владик, а владики нічим не кращі від них. «Як же ся вы духовными, але ѿ вѣрными звати можете, коли брата своего, во единой купели крещения – вѣроу от единое матере – благодати ровно з собою породившагося, подлѣйшим от себе чините, уничижаєте...» [5, с. 100]. Такі священнослужителі не гідні бути не тільки пастирями, а й називатися християнами, бо підносяться над мирянами не духовним еством, а «тілесно», у соціальному статусі. І. Вишенський застерігає паству перед «лжепророками», які, хоча й в «одежі овечій», але внутрішньо – хижакі. Цю Христову пересторогу треба пам'ятати істинним християнам, щоб уміти розпізнавати таких «лжепророків» і не слухати їх та не наслідувати їх, щоб самим не впасти в тяжкий гріх: «...если видит овца пастыря от окраденія душегубца в ров невѣрія впадша, или во огнѣ ереси вскочивша... яко да и овца вслѣд пастыря в тые погибелные мѣста за оным вскакует и явственнo погибает» [5, с. 96]. І. Вишенський зазначає, що, згідно з Христовим ученням, «Аще и око десное и началѣйшее соблазняется, изверзи е» [5, с. 96], з тіла церковного таке «око» треба викинути, і це мусить визнати кожний християнин, а також владики-уніати, які цього положення Христа не дотримувалися. Оскільки «око в тѣль церковном... ест вож и наставник», то «уніатські владики відчули велику незручність і невігоду для себе, ставши «оком гнилим», яке миряни мають повне право викинути» [2, с. 158].

Якщо ж миряни будуть сліпо йти за таким «наставником, то це буде порушенням настанов Христа». Автор зазначає далі, що, згідно зі Святим Письмом, миряни не повинні підкорятися пастиреві, який «...во овчарню стада входит, але тайно, дѣроу... злодѣйски, лжею; куплениною и заслугою мирскою...» [5, с. 96], бо такий пастир не йде за покликанням, він «...для згубы, а не для спасения овец, влазит... тат ест и разбойник...» [5, с. 96]. Неприйняття такого пастиря, на думку мислителя, – священний обов'язок пастви.

І. Вишенський вважає, що миряни мають брати участь у керуванні церквою, контролювати діяльність церковної ієрархії. «Так вѣдайте, не только очи здоровые ока гнилого усмотрити и осудити могут и власт имают, але ѿ само тѣло церковное, то ест простые християне по христову гласу, скверноначалника изверечи, осудити ѿ прокляти власт имают...» [5, с. 106]. Соборне керування церквою є одним із важливих засобів реалізації ідеї рівності людей перед Богом. Ця рівність не дає права нікому ставати вище над іншими, а отже, не дає права поневолювати й деспотично правити, бо всі люди за своєю духовною суттю рівні перед Богом як верховним законодавцем правди.

Така позиція І. Вишенського щодо духовенства (чи православного, чи уніатського) зумовлена його розумінням того, яким має бути християнин. Оскільки людина, згідно з філософською інтерпретацією І. Вишенського, є єдністю духу і тіла, то вона поєднує в собі і вічне (духовне), і тимчасове (матеріальне). Якщо лю-

дина живе за покликом матеріального, віддається земному, тимчасовому життю, то прирікає себе на загибель, а якщо живе за покликанням духу, підпорядковує своє земне існування духовному, дбає про добро, справедливість, чесність, то залишається такою і по смерті, за що отримує вічне блаженство. Отже, істинним християнином є той, хто підпорядковує своє земне життя істинам Божим, духовному началу, хто бореться проти земного зла, яким би воно не було, хто б його не чинив, звідки б воно не йшло. Ідеалом християнства для І. Вишенського є християнство часів Ісуса Христа та його учнів, в основі якого – демократичні засади соборності, рівності, братерства, свободи і справедливості. Цей ідеал церкви став для І. Вишенського еталоном оцінювання тогочасного християнства. Однак, на думку І. Франка, «Той стан церкви, котрий І. Вишенський вважає ідеальним, не був ніколи на Русі... первісна комуна християнська була тим ідеалом церкви, котрий живо носився перед душею І. Вишенського, наївною і гарячою, не вважаючою на півторатисячолітній розвій людськості, а навіть твердо стоячою на тім, що «богодухновенные» слова і повставші під їх впливом порядки ніколи не повинні змінитися і все повинні остатися добрі» [7, с. 165–166].

Погляди І. Вишенського на християнство наповнені філософськими та соціально-політичними ідеями. Він вважав, що принцип соборності, утілений у демократизмі первісного християнства, є основоположним і для суспільного життя. Мислитель наголошував, що світське життя невіддільне від релігійного, духовна сутність людини повинна пронизувати не лише релігійне, а й суспільне життя. Отже, в основі суспільного життя, як і релігійного, мають бути рівність, свобода, справедливість. Тому І. Вишенський прагнув довести, що тільки завдяки соборності можна усунути всяке зло і забезпечити рівність усіх людей і в церковно-релігійному, і в суспільному житті.

У боротьбі за соціальну й національну незалежність українського народу І. Вишенський важливого значення надавав освіті, школі і вихованню. Українці посилали дітей здобувати освіту в єзуїтів, які із задоволенням приймали до своїх шкіл православну молодь. Це був один зі шляхів денаціоналізації української громадськості, оскільки молодь виходила з польських училищ із почуттям зневаги до національної віри, мови, традицій. «Так власне коли хто з благочестия догмат до латынского мудрования и хитрости выпущен будет, не веда, як его южь ухватит и обуздает и к благочестию привлечет. Бо есть так сладкая латынское прелести трава, иже еѣ воли на широком поли вкусивый своевольне заживати, нижли в стайни благочестия на привязех ѣ законных наилепшим овсом истинное науки питатися хочет» [5, с. 191].

Ставлення І. Вишенського до латино-єзуїтських шкіл було негативним. Спираючись на національно-патріотичні переконання, мислитель заперечував латино-польську школу, обстоюючи розвиток школи й культури в Україні у греко-слов'янському напрямі. Така позиція І. Вишенського щодо освіти мала філософське підґрунтя. У своїй філософській концепції мислитель дотримувався традиції східної патристики. Слідом за Отцями церкви він поділяв філософію на «внутрішню» і «зовнішню». Цей поділ зумовлений його розумінням буття. Поділяючи

світ на трансцендентний (Бог) і посейбічний (матерія), він відповідно розрізняв Божий (духовний) розум, де є вічні, абсолютні істини, і людський, який охоплював знання про зовнішній світ. Отже, «внутрішня» філософія, за І. Вишенським, оперувала божественними істинами, відбиваючи світ духу, а «зовнішня» відбивала матерію, мирське існування людини. Він визнавав «внутрішню», істинну філософію, яка вчить про Бога, вічне блаженство, дає добро, справедливість, облагороджує людину; і критично сприймав «зовнішню», світську філософію, якою, для І. Вишенського, була філософія Платона й Арістотеля. На його думку, філософія Платона й Арістотеля не може відбити божественної істини, оскільки вона є так званим зовнішнім знанням, цілковито позбавленим натхнення Божої мудрості і пов'язаним тільки з навколишнім світом. Філософія Платона й Арістотеля й основане на ній світське знання є «розумом, от стихий мира обрѣтеным» [5, с.130]. За своєю суттю вони не є справжньою мудрістю, а лише «плотское и внѣшнее мудрование», неспроможне розкрити «правды таинство». Тому-то І. Вишенський відкидав католицьку школу, бо «в ней нет учителя Христа, зни Петра, ани Павла и прочих учебников христовых за спасение учащихся, але блазнители, поганцы, Аристотели з другими волхвы и еретики, Оригены и другие, тому подобныи, начальствуют и всѣм костелом латинским радят и владѣют» [5, с. 226].

У полеміці з єзуїтом П. Скаргою, який всіляко вихваляв латино-польську школу і виховання, І. Вишенський засуджує антидемократичний зміст католицької школи, відсутність у ній основ християнської людяності і доброчинності. «Проклятая то таковая пекельного зродла наука, школа, которая ни единого ученика на спасение до царства небеснаго годным быти не породит й не научит, але всѣх студентов своих в погибель вѣчную посылает» [5, с. 226].

У єзуїтських школах чималу увагу приділяли вивченню словесних наук, бо готували «красномовних проповідників». На думку І. Вишенського, силу проповідника мають визначати якості душі, а не вміння артистично будувати фразу. Наставник мусить бути людиною чесною і чистою, про що в єзуїтських школах не дбали: «...изучивши грамматику ж празнословицу велерѣчную, еже ест риторичку, тогда уже ся дмут, даскалами и мудрыми ся зовут, проповѣдают, учат, а и сами в безумии и буйствѣ премудрости мира сего сѣдят...» [5, с. 154].

І. Вишенський передусім убачав у національній школі не суто академічні, а національно-просвітительські завдання, зосереджуючи увагу на справі загальнонародної освіти. Основною метою науки й освіти має бути зміцнення в народі релігійно-духовної чистоти й національно-патріотичної свідомості, а найважливішим постулатом в організації шкільної освіти й виховання – непохитна відданість православній вірі. Мислитель звертається до народу із закликом не спокушатися «яко на пироги» на латинську освіту, як це роблять «слабодухі» земляки, що через неї потрапляють до тенет єзуїтської шкільної науки і віддаляються від свого народу.

Полеміст говорить про школу, яка б служила народній освіті й розвивалася самобутньо. Він наголошує, що найважливіше завдання школи – не дати формальні знання, а виховати людину з чесною і чистою душею. Письменник переймав-

ся розвитком національної школи в Україні, науки й освіти, культурним прогресом, але тільки на національній основі. «Досить нам на том, коли мы правовѣрны и православны! Досить нам вѣдати о собѣ и о своих нам единоголасных и присных! Тѣх утверждаймо и воспоминаймо вѣдомостью нашего православия, писанием, наукою, друкованием книг, училищи я довольствы от избытков наших. А латыню совсѣм навсѣм оставимо; ни ся их о чем, яко мнящихся мудрых, ани како же пытаймо, ни их науки и лжеправославия на искушение слушаймо, ниже их хитрости на наше цвечение и полерование учимся, ниже их власти и начальства страшимся, ниже их размножению и расширению чюдимся! Да будут они како суть! Мы же будем пред очима их, по Евангелию, прости, глупы и незлобивы» [5, с. 162–163].

Мислитель ставить перед співвітчизниками сувору вимогу: оберігати національну віру, а водночас національно-культурну незалежність, ігноруючи провокаційні єзуїтські глузування з православ'я. «Байдуже ставлення до віри батьків і дідів, зрада національного благочестя – ось чого найбільше побоювався полеміст» [4, с. 96].

Єзуїти наполегливо пропагували латинську мову, вбачаючи в ній майбутнє культури цивілізованих народів світу, а давньоруську книжність і культурну спадщину слов'ян знецінювали і принижували. І. Вишенський з цим не погоджується. Він не бачить у вихованцях латинських наук нічого доброго, тому радить: «По сем по простотѣ нашего благочестия вѣры, боячися жебе есте дѣти свои хитростию и ересию латинскою не отравили и не поморили, залецаю вам, православным, правовѣрную школу и порадую даю, чего ся учить имѣют, чтобы дѣти ваши спасли и по вас благочестие задержали, а христианство своей вѣры не стратили...» [5, с. 202]. І. Вишенський пропонує починати з вивчення у школі слов'янської мови або грецької граматики. Після граматики замість «лживої» діалектики доцільно опановувати «Часословець», «Псалтир», а замість філософії схоластичної бажано студіювати «смирennemудрий» «Охтайк», «Осмогласник» і «святую евангельскую и апостольскую проповѣдь с толкованием простым» [5, с. 202]. Така школа має виховувати в православних побожність і моральність, зберігаючи національно-культурні традиції.

Дбаючи про національну основу розвитку української школи й освіти, полеміст обстоював програму вивчення слов'янської мови. «Тако да знаете, як словенский язык пред богом честнѣйший ест и от еллинскаго и латинскаго... плодоноснѣйший от всѣх языков ѿ богу любимший» [5, с. 56–57]. Водночас І. Вишенський вбачає потребу розвитку літературної мови на основі розмовної в інтересах потреб простого народу, якому слов'янська мова малодоступна. Він схиляється до «простої» народної мови, потрібної для літератури масового читання. Усі свої твори мислитель писав «простою» українською мовою, щоб вони були зрозумілими рідному народові.

Велика заслуга І. Вишенського в тому, що він, розуміючи роль освіти й школи, значення мови для української нації, підтримував цим в українців дух поступу.

Отже, філософські погляди Івана Вишенського тісно пов'язані з релігійно-церковними питаннями, з життєво актуальними проблемами, реальним життям українського народу. І. Вишенський жив інтересами свого народу, уся його творчість спрямована на пробудження життєвих сил і здібностей українства. Оцінюючи соціально-політичну, релігійну ситуацію того часу, мислитель розумів, що духовно-національному життю українського народу загрожує небезпека, – воно загрожує. Полеміст зазначає, що українська шляхта дбає передусім про власні інтереси, пов'язані зі суспільним становищем, православна церква, яка є основою не тільки релігійного, а й національно-культурного життя, перебуває у важкому становищі, потребує реформи та допомоги і не може на повну силу протистояти латинізації, а отже – й ополеченню своєї пастви. Тому він звертається до самого народу, як носія української культури, не втратити, зберегти свою духовність, віру, традиції, мову, свою самобутність. Творчість І. Вишенського активізувала громадську думку, сприяла поступові у сфері духовно-національного життя України.

-
1. *Франко І.* Іван Вишенський, його час і письменська діяльність // Зібр. тв. у 50 т. – К., 1980. – Т. 28.
 2. *Пашук А.* Іван Вишенський – мислитель і борець. – Львів, 1990.
 3. *Возняк М.* Історія української літератури: у двох книгах. – Кн. 1. – Львів, 1992.
 4. *Яременко П.* Іван Вишенський. – К., 1982.
 5. *Вишенський І.* Твори. – К., 1959.
 6. *Пашук А.* Церква і незалежність України. – Львів, 1998.
 7. *Франко І.* Іван Вишенський і його твори // Зібр. тв: У 50 т. – К., 1981. – Т. 30.

**A PROBLEM OF SPIRITUALLY-NATIONAL SELF-PRESERVATION
OF THE UKRAINIAN NATION IN THE LITERATURE OF IVAN**

VYSHENS'KYI

Viktoriya Lohvynenko

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka Str., 1
L'viv 79602, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

Socio-economic role of I. Vyshens'kyi and his influence on a struggle of Ukrainian people for its spiritual freedom are analysed. I. Vyshens'kyi's contribution to the development of national education and culture is investigated.

Key words: church, Christian, polemics, Ukrainian nation (people), national independence.

Стаття надійшла до редколегії 04.07.2003

Прийнята до друку 10. 08. 2004